Bureau voor Democratische Instellingen en Mensenrechten

NEDERLAND

PARLEMENTSVERKIEZINGEN
15 maart 2017

Eindrapport OVSE/ODIHR Verkiezingswaarnemingsmissie

Warschau
7 juni 2017

INHOUDSOPGAVE

I. SAMENVATTING 1
II. INLEIDING EN DANKBETUIGINGEN 3
III. ACHTERGROND 3
IV. JURIDISCH KADER 4
V. KIESSTELSEL 5
VI. ORGANISATIE VAN DE VERKIEZINGEN 6
VII. REGISTRATIE VAN KIESGERECHTIGDEN 8
VIII. REGISTRATIE VAN KANDIDATEN 10
IX. VERKIEZINGSCAMPAGNE 11
X. CAMPAGNEFINANCIERING 12
XI. MEDIA 14
XII. KLACHTEN EN BEROEP 17
XIII. ATERNATIEVE STEMMETHODES 18
XIV. VERKIEZINGSDAG EN DAAROP VOLGENDE ONTWIKKELINGEN 20
XV. AANBEVELINGEN 21
A. AANBEVELINGEN MET PRIORITEIT 22
B. ANDERE AANBEVELINGEN 22
BIJLAGE: OFFICIËLE VERKIEZINGSUITSLAG 24
OVER DE OVSE/ODIHR 25

NEDERLAND
PARLEMENTSVERKIEZINGEN
15 maart 2017

Eindrapport OVSE/ODIHR Verkiezingswaarnemingsmissie[1]

I. SAMENVATTING

Op uitnodiging van de Nederlandse regering en gebaseerd op de aanbevelingen gedaan door de missie ter beoordeling van de behoeften (Needs Assessment Mission), heeft het OVSE Bureau voor Democratische Instellingen en Mensenrechten (OVSE/ODIHR) een Verkiezingswaarnemingsmissie (Election Assessment Mission (EAM)) ingezet om de parlementsverkiezingen van 15 maart 2017 waar te nemen.

De verkiezingen waren competitief en pluralistisch en gaven de kiezers een brede keuze. De campagne werd gevoerd met respect voor fundamentele vrijheden en de media verschafte alle kandidaten eerlijke toegang. Hoewel bepaalde aspecten van de wetgeving aangepast zouden kunnen worden, werden de verkiezingen op professionele wijze georganiseerd en genoot de organisatie van de verkiezingen een groot publiek vertrouwen en actieve deelname van kiezers.

Het juridisch kader vormt een solide basis om democratische verkiezingen te organiseren. Na de meest recente parlementsverkiezingen zijn er een aantal overwegend technische en procedurele veranderingen doorgevoerd in de Kieswet, die een aantal eerdere aanbevelingen van de OVSE/ODIHR adresseerde. Een positieve ontwikkeling was de invoering van de Wet financiering politieke partijen in 2013 die over het algemeen genomen een uitgebreid politiek financieel stelsel introduceerde. Echter blijven andere aanbevelingen ongeadresseerd, zoals zaken gerelateerd aan het stemrecht voor mensen met een handicap, het stemmen bij volmacht, het ontwerp van het stembiljet, de toezicht op de campagnefinanciering en de procedures voor klachten en beroep.

De organisatie van de verkiezingen is gedecentraliseerd, waarbij verantwoordelijkheden worden gedeeld tussen overheidsinstanties en stembureaus op nationaal en lokaal niveau en waarbij gemeenten een significante rol spelen in de registratie van kiezers en voor de verkiezingen binnen hun eigen rechtsgebied. De organisatie van de verkiezingen geniet een hoge mate van vertrouwen van belanghebbenden en heeft haar taken op professionele wijze uitgevoerd. Voorschriften met betrekking tot belangrijke verkiezingsdagprocedures kunnen echter herzien en versterkt worden, met oog op het vergroten van de consistentie en het waarborgen van de gelijke behandeling van kiezers.

Alle staatsburgers van 18 jaar of ouder mogen hun stem uitbrengen, tenzij ze van dit recht zijn uitgesloten tegen gevolge van een gerechtelijk bevel bij de veroordeling voor een ernstig misdrijf. De registratie van kiezers is passief, behalve voor kiezers die in het buitenland wonen, die zich actief moeten registreren. De registratie van kiesgerechtigden is volledig en geen enkele gesprekspartner van de OVSE/ODIHR EAM uitte bezorgdheid over de nauwkeurigheid. Voor deze verkiezingen waren ongeveer 12,9 miljoen kiezers geregistreerd.

Alle kiesgerechtigden kunnen zich verkiesbaar stellen. Na wijzigingen in de Kieswet worden alle kandidatenlijsten centraal ingediend bij de Kiesraad, in plaats van bij de gemeenten. Voor deze verkiezingen werden er 28 lijsten met in totaal 1.114 kandidaten geregistreerd op een volledige en transparante manier. De tijdsspanne voor het beoordelen van de kandidatenlijsten is kort en zou verlengd kunnen worden om mogelijke onjuistheden en fouten bij de registratie van kandidaten te voorkomen.

---

[1] De Engelstalige versie van dit rapport is het enige officiële document. Aan deze Nederlandstalige vertaling kunnen geen rechten ontleend worden.

Er zijn geen tijdelijke speciale maatregelen in de wetgeving om de deelname van vrouwelijke kandidaten te bevorderen, maar de vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement is alsnog relatief hoog. In het nieuw verkozen parlement is 36 procent van de leden een vrouw. Vrouwen waren prominent aanwezig in de campagne, zowel als kandidaten en als deelnemers aan campagne activiteiten.

De organisatie van de verkiezingen heeft actief maatregelen genomen om de deelname van gehandicapte kiesgerechtigden de stimuleren. Volgens de wet moet minstens 25 procent van de stembureaus binnen elke gemeente toegankelijk zijn voor kiezers met een handicap. Zulke kiezers hebben daarbij ook het recht om geassisteerd te worden bij het uitbrengen van hun stem van een persoon van hun keuze, maar de interpretatie van deze voorziening varieerde in sommige rechtsgebieden waar het alleen mogelijk bleek assistentie te krijgen van een stembureau lid. Er zijn geen wettelijke beperkingen op de uitoefening van het stemrecht voor mensen met een geestelijke beperking. Echter is het voor hen niet toegestaan om assistentie te krijgen in het stemhokje, zoals bij mensen met een andere handicap, hetgeen in strijd is met internationale verplichtingen.

De campagne was dynamisch en levendig en werd gekarakteriseerd door respect voor de fundamentele vrijheden van vereniging, vergadering en meningsuiting. Partijen gebruikten voornamelijk televisie en sociale media om campagne te voeren. Hoewel een aantal partijen verschillende aspecten van het immigratiebeleid adresseerde in hun campagne, was er één partij in het specifiek die diep op dit onderwerp in ging en soms discriminerende stereotypen en intolerante retoriek gebruikte om Moslims, migranten en asielzoekers aan te vallen.

De invoering van de Wet financiering politieke partijen in 2013 introduceerde een over het algemeen genomen uitgebreid stelsel voor de financiering van politieke partijen en campagnefinanciering, rekening houdend met een aantal eerdere aanbeveling van de OVSE/ODIHR. Ondanks verbeteringen op het gebied van transparantie van het politiek-financiële systeem en de introductie van een flexibele reeks administratieve boetes, blijven er een aantal aandachtspunten, zoals de onafhankelijkheid van de toezichthouder, de drempel voor openbaarmaking, de mogelijkheid om anoniem giften te doneren en het niveau van detail en de timing van de rapportageverplichting.

De media deden uitgebreid verslag van de verkiezingscampagne, hetgeen burgers in staat stelde toegang te krijgen tot verschillende politieke standpunten en een geïnformeerde keuze te maken. In overeenstemming met de wet gaf de publieke omroep gratis zendtijd aan alle politieke partijen die hiervoor in aanmerking kwamen. Zowel de publieke als de commerciële omroepen organiseerde een aantal debatten tussen deelnemers.

De meeste gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM drukten hun vertrouwen uit in het werk van de instanties die geschillen met betrekking tot de verkiezingen beoordelen. Hoewel het geen probleem bleek tijdens deze verkiezingen, zijn er toch een aantal tekortkomingen in de wetgeving die het recht op een effectieve oplossing kunnen ondermijnen, zoals het gebrek aan een mogelijkheid om in beroep te gaan tegen de verkiezingsuitslag bij een bevoegd rechter, die het eindoordeel velt en adequate tijdslimieten voor beslissingen in verkiezingsgerelateerde klachten.

Het staat kiezers vrij om te gaan stemmen in elke stembureau in hun gemeente, of, als zij hiervoor een verzoek hebben ingediend, in elk stembureau in het hele land. Naast door in persoon een stem uit te brengen, konden kiezers ook stemmen bij volmacht of, voor kiezers in het buitenland, per post. De OVSE/ODIHR EAM heeft geen fundamentele bezwaren ontvangen tegen het traditionele gebruik van stemmen bij volmacht, ondanks de uitdagingen die bestaan vis-à-vis de geheimhouding en de gelijkheid van de stemming.

Overeenkomstig de methodologie van de OVSE/ODIHR heeft de EAM het verloop van de verkiezingsdag niet systematisch en integraal waargenomen, maar heeft ze op de verkiezingsdag een beperkt aantal stembureaus bezocht. De stem- en telprocedures leken goed te zijn uitgevoerd in het beperkte aantal stembureaus dat door de OVSE/ODIHR EAM is bezocht, hoewel er een aantal technische problemen werden gesignaleerd, zoals tekorten aan stembiljetten en een inconsistente handhaving van de procedures die gelden voor het stemmen bij volmacht en voor de assistentie van kiesgerechtigden met een lichamelijke handicap.

II. INLEIDING EN DANKBETUIGINGEN

Op uitnodiging van de Nederlandse regering om de parlementsverkiezingen van 15 maart 2017 waar te nemen en gebaseerd op de aanbevelingen gedaan door de missie ter beoordeling van de behoeften (Needs Assessment Mission), welke plaats vond van 23 tot en met 25 januari 2017, heeft het OVSE Bureau voor Democratische Instellingen en Mensenrechten (OVSE/ODIHR) een Verkiezings-waarnemingsmissie (Election Assessment Mission (EAM)) ingezet in de periode van 1 tot en met 19 maart.[2] De OVSE/ODIHR EAM stond onder leiding van Miklós Haraszti en bestond uit vijf experts uit vijf deelnemende OVSE-Staten. De EAM was gevestigd in Den Haag en heeft tevens Amsterdam, Rotterdam, Utrecht, Hilversum en Leiden bezocht.

Het verkiezingsproces werd beoordeeld op overeenstemming met OVSE-verplichtingen, andere internationale verplichtingen en normen voor democratische verkiezingen en nationale wetgeving. Overeenkomstig de methodologie van de OVSE/ODIHR heeft de EAM het verloop van de verkiezingsdag niet systematisch of integraal waargenomen, maar heeft ze een beperkt aantal stembureaus bezocht.

De OVSE/ODIHR EAM spreekt haar dank uit aan het Ministerie van Buitenlandse Zaken (BuZa) en het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) voor hun medewerking en assistentie, alsmede haar erkentelijkheid jegens de vertegenwoordigers van verdere overheids- en gemeentelijke instellingen, stembureaus, politieke partijen, kandidaten, de media, maatschappelijke organisaties, de permanente diplomatieke gemeenschap en andere gesprekspartners voor het delen van hun opvattingen.

III. ACHTERGROND

Nederland, het grootste deel van het Koninkrijk der Nederlanden, is een constitutionele monarchie met een parlementair regeringssysteem.[3] Het parlement bestaat uit twee kamers: de Tweede Kamer (de Kamer) van 150 leden en de Senaat (de Eerste Kamer) van 75 leden. De leden van de Kamer worden rechtstreeks gekozen voor een termijn van vier jaar via een nationale verkiezing op basis van evenredige vertegenwoordiging, terwijl de senatoren indirect door de 12 Provinciale Staten worden gekozen.[4] De ministerraad is verantwoordelijk voor het regeringsbeleid en wordt voorgezeten door de minister-president. De ministerraad wordt aangesteld en ontslagen door het staatshoofd na aanvankelijke goedkeuring van het parlement. Alle gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM waren het erover eens dat de openbare instellingen een hoge mate van vertrouwen van burgers genieten.

---

2 Zie eerdere OVSE/ODIHR verkiezingsrapporten over Nederland.

3 Het Koninkrijk der Nederlanden bestaat verder uit Aruba, Curaçao en Sint Maarten in het Caribisch gebied. De vier landen ondernemen hun binnenlandse aangelegenheden autonoom, kiezen hun eigen parlement en hebben hun eigen regering.

4 De laatste verkiezingen voor de Eerste Kamer werden gehouden in mei 2015.

Met 11 politieke partijen en 6 onafhankelijke fracties in de aftredende Tweede Kamer is Nederland in politieke zin in hoge mate pluriform. Voorgaande regeringen zijn altijd gevormd door coalities, aangezien geen enkele partij ooit een absolute meerderheid heeft behaald.[5] Naast de reeds lang aanwezige partijen, zijn er de laatste jaren een aantal kleinere partijen gevormd hetgeen tot versnippering van het politieke landschap heeft geleid.

Sinds 2006 is de aftredende Kamer het eerste dat een volledige termijn heeft voltooid, na twee vervroegde verkiezingen waarvan de laatste op 12 September 2012 werd gehouden. De regering die na de verkiezingen van 2012 werd gevormd bestond uit de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) en de Partij van de Arbeid (PvdA). De parlementaire oppositie bestond uit 15 politieke partijen en groeperingen, waarvan de Partij voor de Vrijheid (PVV) en de Socialistische Partij (SP) het grootste aantal zetels hadden.[6] De deelname van vrouwen aan verkiezingen is relatief hoog, hoewel het in de afgelopen jaren iets is afgenomen.[7] In de aftredende Kamer was 39 procent van de leden een vrouw en 7 van de 20 ministers en staatssecretarissen waren een vrouw.

IV. JURIDISCH KADER

Het juridisch kader voor de parlementsverkiezingen bestaat primair gezien uit het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden uit 1954, de Grondwet van Nederland uit 2008, de Kieswet uit 1989 en het Kiesbesluit uit 1989 waarin eerdere verkiezingsgerelateerde reglementen verenigd werden.[8] Voorts worden bepaalde aspecten van het verkiezingsproces gereguleerd door de Wet financiering politieke partijen (Wfpp) uit 2013, de Algemene wet bestuursrecht uit 2009, het Wetboek van strafrecht uit 1994 en de constitutionele wetten met betrekking tot de gerechtshoven en de rechtspraak. Nederland is partij bij een aantal grote internationale en regionale instrumenten, die gerelateerd zijn aan het houden van democratische verkiezingen en de Grondwet integreert de internationale wetten formeel in de nationale wetgeving.[9]

Na de verkiezingen in 2012 zijn er een aantal veranderingen doorgevoerd met betrekking tot het juridisch kader naar aanleiding van enkele eerdere aanbevelingen van de OVSE/ODIHR. De wijzigingen in de Kieswet waren over het algemeen van technische aard en omvatte procedurele wijzigingen voor de registratie van kiesgerechtigden in het buitenland, voor de registratie van kandidaten en de invoering van verplichte scholing van de leden van de stembureaus. Een positieve ontwikkeling was de invoering van de Wet financiering politieke partijen in 2013 die, in

---

5 Volgens de gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM is het politieke systeem gebaseerd op traditionele *verzuiling* (politieke en godsdienstige scheiding) van de Nederlandse samenleving, waar verschillende godsdienstige en sociale groepen historisch gezien naast elkaar bestonden, maar waar geen van hen een beslissende meerderheid had. Het is algemeen aanvaard dat dit heeft geleid tot een politieke cultuur van coalities vormen.

6 Andere parlementaire groepen zijn 50 Plus (50+), Christen-Democratisch Appèl (CDA), ChristenUnie (CU), Democraten 66 (D66), GroenLinks, Partij voor de Dieren (PvdD), Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP), en onafhankelijke leden die hun originele groep hadden verlaten.

7 Er was een afname van vrouwen in de Kamer, van 41 procent in 2010 naar 35 procent in 2017. Zie ook VN Commissie voor de uitbanning van discriminatie van vrouwen "Concluderende observaties bij het zesde periodieke rapport van Nederland" (18 november 2016), CEDAW/C/NLD/CO/6, para. 31.

8 Het Statuut beschrijft de politieke relatie tussen de vier landen die het Koninkrijk der Nederlanden vormen. De Grondwet van Nederland is juridisch gezien ondergeschikt aan het Statuut.

9 Met inbegrip van het Internationaal Verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten uit 1966, het Internationaal Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van rassendiscriminatie uit 1965, het VN Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen uit 1979, het Verdrag van de Verenigde Naties tegen corruptie uit 2003, het Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap (CRPD) uit 2006 en het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens uit 1950. Nederland is ook lid van de Commissie van Venetië van de Raad van Europa en van de Groep van Staten tegen Corruptie (GRECO).

overeenstemming met eerdere aanbevelingen van de OVSE/ODIHR en GRECO, de financiering van politieke- en campagneactiviteiten uitgebreid reguleert. [10]

Over het algemeen genomen is het juridisch kader uitgebreid en vormt het een solide basis voor de organisatie van democratische verkiezingen. Echter, teneinde een volledige overeenstemming te bereiken met OVSE-richtlijnen, internationale verplichtingen en andere normen, kan het nut hebben sommige aspecten genoemd in dit rapport te herzien. Dit zijn bijvoorbeeld zaken gerelateerd aan het stemmen bij volmacht, het stemrecht voor mensen met een handicap, het ontwerp van het stembiljet, het toezicht op de campagnefinanciering en de procedures voor klachten en beroep.

Volgens het Kiesbesluit heeft BZK de autoriteit om door middel van voorschriften bepaalde procedures te verhelderen. In de aanloop naar de verkiezingen heeft BZK twee maal de instructies over hoe gemeenten de verkiezingsresultaten moesten verwerken gewijzigd, hetgeen onzekerheid creëerde onder de uitvoeringsorganen van de verkiezingen. Sommige gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM waren van mening dat alle instructies en voorschriften met betrekking tot de verkiezingen samengevoegd moeten worden, bijvoorbeeld in de Kieswet. Hierbij behoren ook de voorschriften met betrekking tot de scholing van leden van de stembureaus, de geaccepteerde identificatiedocumenten voor kiezers, de assistentie die gegeven mag worden aan personen met een lichamelijke handicap en de overdracht van de processen-verbaal met uitslagen. [11]

Het juridisch kader voor de verkiezingen moet herzien worden om de tekortkomingen, die in deze en voorgaande OVSE/ODIHR rapporten zijn geïdentificeerd, te adresseren. Het kan in overweging genomen worden de bestaande voorschriften op te nemen in de verkiezingswetgeving teneinde voor juridische zekerheid en coherentie te zorgen. Juridische hervorming moet ruim voor de volgende verkiezingen ondernomen worden en er moet sprake zijn van een open raadpleging met inbreng van alle relevante belanghebbenden.

De Kieswet staat internationale verkiezingswaarneming toe, in overeenstemming met de OVSE-verplichtingen. Over het algemeen kunnen alle burgers de verkiezingsdagprocedures en de zittingen van de instanties die de verkiezingen organiseren bijwonen en hebben zij het recht om een mondelinge klacht in te dienen over welk onderdeel van de procedure dan ook.

V. KIESSTELSEL

De 150 leden van de Tweede Kamer worden rechtstreeks gekozen via een systeem dat gebaseerd is op evenredige vertegenwoordiging en gebruikt maakt van een open kandidatenlijst en voorkeurs-stemmen. Een kiesgerechtigde kan op elke kandidaat op een lijst stemmen en zijn of haar keuze resulteert tevens in een keuze voor de betreffende lijst. Het land is onderverdeeld in 20 kieskringen om regionale lijsten toe te kunnen staan, maar wordt functioneel behandeld als een enkele kieskring. Er is geen wettelijke drempel om vertegenwoordiging te verkrijgen en zetels worden op het nationale niveau verdeeld over de verschillende lijsten op basis van de kiesdeler. [12]

Nadat het totaal aantal zetels per lijst is vastgesteld worden de zetels onderverdeeld aan de kandidaten op de lijst. De zetels die nog niet zijn toegekend na deze eerste ronde worden daarna toegekend door

---

10 Zie ook de GRECO-rapporten over Transparantie van Partijfinanciering in Nederland.

11 Sectie II.2.a van de Commissie van Venetië Code voor Goede Praktijken in Verkiezingsaangelegenheden uit 2002 doet de aanbeveling dat "behoudens regels aangaande technische aangelegenheden en details - welke opgenomen mogen worden in voorschriften van de afgevaardigde – moeten regels aangaande verkiezingswetgeving minimaal de status van statuut moeten hebben".

12 De kiesdeler wordt berekend door het totaal aantal stemmen te delen door het aantal zetels in de Kamer. Voor deze verkiezingen was de kiesdeler 70,106 stemmen of 0.67 procent van de geldige stemmen.

gebruik te maken van de methode-d'Hondt.[13] Kandidaten die minimaal 25 procent van de kiesdeler aan voorkeursstemmen krijgen worden automatisch verkozen, ongeacht op welke plaats op de lijst zij staan.[14] Overige zetels worden verdeeld onder de kandidaten in de volgorde waarop zij op hun respectievelijke lijsten staan.

VI. ORGANISATIE VAN DE VERKIEZINGEN

De organisatie van de verkiezingen is gedecentraliseerd en wordt uitgevoerd door overheidsinstanties en stembureaus op nationaal en lokaal niveau. BZK houdt toezicht op de organisatie van de verkiezingen op nationaal niveau en de 388 gemeenten zijn verantwoordelijk voor de organisatie binnen hun rechtsgebied. Bepaalde aspecten van het verkiezingsproces worden gedelegeerd aan de stembureaus, te weten het centraal stembureau (de Kiesraad) op het nationale niveau, 20 hoofdstembureaus en 9.357 lokale stembureaus. Alle gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM spraken hun groot vertrouwen uit in de organisatie van de verkiezingen en in de onafhankelijkheid van de verkiezingsorganen.

BZK is verantwoordelijk voor de algemene uitvoering van de verkiezingen maar het heeft geen direct gezag over andere onderdelen van de organisatie van de verkiezingen. Het ministerie kan voorstellen indienen ter verbetering van de verkiezingswetgeving na hun evaluatie van elke verkiezing en kan voorschriften en richtlijnen uitvaardigen met betrekking tot bepaalde aspecten van de wet. BZK is tevens verantwoordelijk voor de ontwikkeling van het ontwerp van verkiezingsgerelateerde materialen, zoals stembiljetten en stempassen, die door de gemeenten worden gedrukt.

De Kiesraad is een permanent en onafhankelijk orgaan van zeven leden (twee vrouwen en vijf mannen) die, na een open wervingsprocedure, bij koninklijk besluit worden benoemd voor een termijn van vier jaar, waarna ze twee keer herbenoemd kunnen worden. De Kiesraad registreert de namen van de politieke partijen en de kandidatenlijsten voor alle kieskringen, nummert de lijsten met kandidaten, stelt het eindresultaat van de verkiezingen vast en wijst zetels toe.[15] Het heeft ook een adviserende rol vis-à-vis de regering en het parlement op het gebied van verkiezingen, waaronder beleid en hervorming van de wetgeving.

BZK en de Kiesraad communiceerden regelmatig voor en tijdens de verkiezingsdag en beheerden samen het Informatiepunt Verkiezingen, dat aan alle belanghebbenden advies en informatie verschafte over verkiezingsgerelateerde onderwerpen. Op verzoek verschaften BZK en de Kiesraad de OVSE/ODIHR EAM alle benodigde informatie, de meeste vergaderingen waren openbaar toegankelijk en beleidsbeslissingen werden online ter beschikking gesteld. Echter, voor en op de verkiezingsdag waren de laatste twee vergaderingen tussen BZK en de Kiesraad niet toegankelijk voor het publiek en de geaccrediteerde internationale waarnemers. De Kieswet stelt dat bepaalde vergaderingen over verkiezingsprocedures openbaar moeten zijn, maar stelt verder niets vast over de algemene openbaarheid van verkiezingsgerelateerde vergaderingen.[16]

---

13 In deze verkiezingen werden acht zetels toegekend. Twee gingen naar de VVD en één respectievelijk naar het CDA, D66, PVV, PVDA-GroenLinks, PvdD en SP.

14 Tijdens deze verkiezingen lukte het zeven kandidaten om de benodigde 17,527 voorkeursstemmen, of 0.1667 procent van de geldige stemmen te verkrijgen, maar drie kregen desondanks geen zetel omdat hun lijst niet boven de natuurlijke kiesdrempel uit kwam.

15 De registratie van kandidaten is vanaf deze verkiezingen een nieuwe verantwoordelijkheid van de Kiesraad.

16 Het VN Mensenrechtencomité stelt in lid 19 van Algemeen Commentaar nummer 34 uit 2011 bijbehorend bij IVBPR artikel 19 dat "Om effect te geven aan het recht op toegang tot informatie, worden Lidstaten geacht om op proactieve wijze overheidsinformatie van publiek belang in het publieke domein toegankelijk te maken. Lidstaten worden geacht alles in het werk te stellen om zorg te dragen voor de gemakkelijke, stipte, effectieve en praktische toegang tot zulke informatie".

Het kan in overweging genomen worden de verkiezingswetgeving aan te passen zodat alle verkiezingsgerelateerde vergaderingen een openbaar karakter krijgen, teneinde de transparantie van het verkiezingsproces te verbeteren.

Gemeenten spelen een significante rol in de organisatie van de verkiezingen binnen hun rechtsgebied. Elke gemeente is verantwoordelijk voor de registratie van kiesgerechtigden en beslist over het aantal en de plaatsing van de stembureaus en verzorgt aanstelling en opleiding van de stembureauleden. Het is gebruikelijk dat gemeenten voor het uitvoeren van deze taken eigen personeel inzetten. Gemeenten zijn ook verantwoordelijk voor het verzamelen van de verkiezingsuitslagen van de stembureaus, consolidatie hiervan in tabellen en voor het doorsturen hiervan naar hun respectievelijke hoofdstembureau.[17] De OVSE/ODIHR EAM merkte op dat gemeenten een verschillende aanpak hebben als het gaat om sommige verkiezingsactiviteiten, zoals het opleiden van hun stembureauleden en het verlenen van hulp aan kiesgerechtigden met een handicap. BZK ontwikkelde een curriculum voor zowel klassikale als online opleidingen en stelde dat alle stembureaus scholing moesten ondergaan voor aanvang van deze verkiezingen.[18] Veel gemeenten hebben er echter voor gekozen opleidingsmateriaal van particuliere bedrijven aan te schaffen of zelf materiaal te vervaardigen, waarvan de inhoud niet noodzakelijkerwijs overeen kwam met het materiaal van BZK.[19]

De Kieswet dient aangepast te worden om duidelijk het kader voor de opleiding van stembureauleden aan te geven, inclusief het verplichte gebruik van een uniforme set materialen over essentiële procedures teneinde de consistentie en de gelijke behandeling van kiesgerechtigden te waarborgen. Voor deze materialen kan gebruik gemaakt worden van de ervaringen die nu al door verschillende gemeenten zijn opgedaan.

De hoofdstembureaus worden benoemd door BZK en bestaan uit vijf leden en drie plaatsvervangende leden die elk voor een termijn van vier jaar zijn benoemd. De hoofdstembureaus worden voorgezeten door de burgemeester van de gemeente waar het hoofdstembureau is gevestigd. Binnen de wettelijke termijn hebben de hoofdstembureaus de resultaten van de kieskring in tabelformaat geteld, openbaar gemaakt en verzonden naar het centraal stembureau.[20] BZK heeft twee maal de instructies voor het verwerken van de verkiezingsuitslag gewijzigd in de laatste 12 dagen voor de verkiezingsdag, om het vertrouwen van het publiek in de verkiezingen te waarborgen te midden van mediaverslagen over eventuele problemen met de beveiliging van de elektronische management systemen.[21] BZK heeft met name het gebruik van USB geheugensticks verboden als middel om de processen-verbaal met resultaten van de gemeenten naar de hoofdstembureaus te brengen en besloot dat de data handmatig in de database ingevoerd diende te worden.[22] Veel gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM gaven aan dat de veranderingen in de procedures om de resultaten door te geven meer werknemers en middelen vereisten, terwijl er weinig tijd voor de verkiezingsdag was om de vereiste voorbereidingen te treffen. Deze gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM spraken over het algemeen hun steun uit voor de intenties van BZK om de integriteit van de verkiezingsresultaten te waarborgen.

---

17 Twee gemeenten, Borne en Hof van Twente, kregen als proef toestemming van BZK om de stembiljetten op gemeentelijk niveau te tellen in plaats van op de stembureaus. Volgens de autoriteiten zijn er momenteel geen plannen om deze werkwijze permanent toe te passen.

18 Een recente wijziging van artikel E-4 van de Kieswet vereiste dat alle stembureaus scholing kregen maar bepaalde niet dat het gebaseerd moest zijn op de opleidingsmaterialen van BZK.

19 Gemeenten gaven aan dat ze, ondanks de bijkomende kosten, scholing van particuliere bedrijven gebruikten om de administratieve lasten van het zelf opleiden te vermijden.

20 Het hoofdstembureau van Den Haag is ook verantwoordelijk voor het registreren van kiezers in het buitenland en voor het tellen van de stembiljetten van die stemgerechtigden die per post zijn ontvangen.

21 Op 1 februari kondigde BZK aan dat het softwareprogramma voor de ondersteuning van het tellen van de stemmen, dat eerder door de Kiesraad was ontwikkeld, niet gebruikt zou worden en dat gemeenten verdere instructies af moesten wachten. Op 3 maart maakte een eindinstructie dit beleid weer ongedaan en werd het gebruik van software, inclusief het programma dat door de Kiesraad was ontwikkeld, toegestaan.

22 De vereiste handmatige invoer resulteerde in de verlenging van het telproces en het invoeren in tabellen hiervan met één kalenderdag.

Desalniettemin vonden veel gemeenten dat BZK onzekerheid en verwarring had kunnen voorkomen door de lokale organisatoren van de verkiezingen eerder te informeren over de geplande veranderingen in de beveiliging.

De stembureaus zijn tijdelijke instanties die worden benoemd door gemeenten om het stem- en telproces uit te voeren. Een gemeente moet minstens één stembureau hebben en bestaat meestal uit een voorzitter en twee à zes leden. Volgens de Kieswet moet minstens 25 procent van de stembureaus binnen elke gemeente toegankelijk zijn voor kiezers met een handicap en veel gemeenten overtreffen dit minimum aantal. Gezien het feit dat een kiezer zijn of haar stem op elk stembureau in de gemeente uit mag brengen werd dit door de meeste gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM beschouwd als een effectieve en redelijke maatregel. Volgens de wet mogen kiezers met een lichamelijke handicap ook assistentie vragen van een persoon van hun keuze, hoewel vertegenwoordigers van gemeenten en stembureaus vaak, in strijd met de richtlijnen van de Kiesraad en internationale verplichtingen, beweerden dat zulke personen alleen geassisteerd mochten worden door leden van het stembureau.[23]

De bestaande rechten van kiesgerechtigden met een lichamelijke handicap, inclusief het recht om assistentie te vragen van een persoon van hun eigen keus, dienen in een richtlijn verduidelijkt te worden, zodat een effectief gebruik van deze rechten gewaarborgd kan worden.

In tegenstelling tot kiesgerechtigden met een lichamelijke handicap, geeft de Kieswet kiezers met een verstandelijke beperking geen recht op het vragen van assistentie bij het stemmen. Dit gaat in tegen de eerdere aanbeveling van de OVSE/ODIHR en is tegenstrijdig met de doelen van de CRPD. De beperkingen voor mensen met een verstandelijke beperking volgt uit een verklaring die Nederland aflegde bij de ratificatie van de CRPD waarin zorg werd uitdrukt over de mogelijke intimidatie van kiezers met een verstandelijke beperking.[24] Sommige gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM noemde voorbeelden van personen met een verstandelijke beperking die moeite hadden met het begrijpen en uitvoeren van de stemprocedure, maar aan wie assistentie op het stembureau werden geweigerd. In tegenstelling daarmee zijn er geen beperkingen voor mensen met een verstandelijke beperking om per volmacht te stemmen (zie *Alternatieve Stemmethodes*).

De wetgeving op gebied van verkiezingen moet worden geharmoniseerd met de doelen van de CRPD om het volledige stemrecht van personen met verschillende types geestelijke beperkingen te waarborgen, inclusief het recht om assistentie te vragen van een persoon van hun keuze.

VII. REGISTRATIE VAN KIESGERECHTIGDEN

Alle staatsburgers van 18 jaar of ouder mogen hun stem uitbrengen, tenzij ze van dit recht zijn uitgesloten tegen gevolge van een gerechtelijk bevel bij de veroordeling voor een ernstig misdrijf.[25]

---

23 Lid 29(a)(iii) van het CRPD (Verdrag inzake de rechten van personen met een handicap) uit 2006 bepaald dat Lidstaten kiesgerechtigden met een handicap tegemoet moeten komen door "... op hun verzoek assistentie bij het stemmen toe te staan door een persoon van hun eigen keus". Zie ook lid 43 van Algemeen Commentaar nummer 2 van het VN Comité voor de rechten van personen met een handicap bijbehorend bij artikel 9 van de CRPD. Lid J-28 van de Kieswet staat het toe dat een persoon met een lichamelijke handicap "zich laat bijstaan"; de website van de Kiesraad meldt dat een dergelijke kiesgerechtigde "hulp [kan] krijgen van een door hemzelf aangewezen persoon of een lid van het stembureau."

24 De overheid interpreteert lid 29(a)(iii) van de CRPD als alleen geldend voor mensen met een lichamelijke handicap, hetgeen tegenstrijdig is met de definitie gegeven in artikel 1 van de CRPD, waarin wordt gespecificeerd dat een persoon met een handicap personen zijn die lijden aan een "langdurige verslechtering op lichamelijk, mentaal, intellectueel of zintuiglijk vlak..."

25 Volgens artikel 54 van de Grondwet mag een rechter een persoon uitsluiten van het kiesrecht bij een gevangenisstraf van meer dan een jaar. Voor deze verkiezingen had dit gevolgen voor zo'n 50 personen.

Het is een positief teken dat er geen wettelijke beperkingen zijn voor mensen met een geestelijke handicap.

De registratie van kiesgerechtigden is passief en is gebaseerd op de Basisregistratie Personen, een centrale nationale databank die de gegevens van alle burgers opslaat en die wordt bijgehouden door de gemeenten.[26] Het kiesregister sloot zes weken voor de verkiezingsdag, op 30 januari, en telde 12.893.466 kiesgerechtigden. Over het algemeen spraken de gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM hun vertrouwen uit in de nauwkeurigheid en volledigheid van het kiesregister.

Kiesgerechtigden in het buitenland moesten zich minimaal zes weken voor de verkiezingsdag actief, per post of elektronisch, registreren bij de gemeente Den Haag. Tijdens de registratieprocedure konden zij hun keuze kenbaar maken voor de wijze waarop zij wilden stemmen en hoe zij het stembiljet wilden ontvangen (zie *Alternatieve Stemmethodes*). Het aantal staatsburgers dat buiten Nederland woont wordt geschat op 800.000, waarvan er ongeveer 77.500 een verzoek indiende om zich voor deze verkiezingen te registreren.[27] Met betrekking tot het vergroten van de participatie van kiesgerechtigden in het buitenland, is het een positieve ontwikkeling dat het parlement wetgeving heeft aangenomen om deze groep kiezers voortaan permanent te registreren voor toekomstige verkiezingen. Geen enkele gesprekspartner van de OVSE/ODIHR EAM sprak zorgen uit over de registratie van kiezers in het buitenland, hoewel ze wel melding maakte dat sommige de deadline hadden gemist of hun stempas niet op tijd hadden ontvangen en dus niet konden stemmen (zie *Klachten en Beroep*).

Er zijn geen kiezerslijsten aanwezig in de stembureaus. Minimaal 14 dagen voor de verkiezingsdag versturen de gemeenten stempassen naar elke kiesgerechtigde, welke zij moeten overhandigen op een stembureau binnen de gemeente waar zij wonen om te kunnen stemmen.[28] Als een stempas kwijt is geraakt kan een kiesgerechtigde persoonlijk een nieuwe aan vragen bij de gemeente tot twaalf uur 's middags op de dag voor de verkiezingsdag, of tot vijf dagen voor de verkiezingsdag als het verzoek schriftelijk wordt ingediend. Bovendien is het, om de toegankelijkheid tot het stemproces te vergroten, mogelijk voor een kiesgerechtigde om een verzoek in te dienen om te kunnen stemmen buiten de gemeente waar hij of zij woonachtig is.[29] De gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM maakte geen melding van zorgen over het printen of het tijdig en veilig afleveren van de stempassen in Nederland tijdens deze verkiezingen.

Gemeenten houden een lijst bij van ongeldige stempassen die zij de dag voor de verkiezingen afronden en uitdelen aan de stembureaus. Op de verkiezingsdag controleert een lid van het stembureau of de stempas door de gemeente ongeldig is verklaard. Om te voorkomen dat er meerdere malen gestemd kan worden, worden de stempassen ingenomen. Kiesgerechtigden moeten, naast de stempas, ook een identiteitsbewijs laten zien. Evenals in voorgaande verkiezingen konden verlopen identiteitsbewijzen worden gebruikt om de kiezer te identificeren, hoewel deze mogelijkheid niet is opgekomen in de Kieswet.

---

26 De meeste wijzigingen in de databank, waaronder geboorte en overlijden, moeten door burgers worden doorgegeven om recht te krijgen op bepaalde overheidstoeslagen, waar andere wijzigingen automatisch worden doorgevoerd door de ambtenaar van de burgerlijke stand, zoals een huwelijk. Gemeenten voorkwamen dubbele registratie doordat de registratie van kiesgerechtigden is gebaseerd op de woonplaats zoals aangegeven in de Basisregistratie Personen op de dag dat het kiesregister sloot.

27 Wanneer een persoon zich registreert als kiezer in het buitenland, vergelijkt de gemeente Den Haag de registratie met de registers die worden bijgehouden door de gemeenten om dubbele registraties te voorkomen.

28 Stempassen zijn gepersonaliseerde documenten met beveiligingskenmerken, zoals een uniek serienummer en een watermerk geprint op speciaal papier, om voorkomen dat ze gekopieerd kunnen worden.

29 Deze kiesgerechtigden moesten persoonlijk een aanvraag doen bij de gemeente tot twaalf uur 's middags op de dag voor de verkiezingsdag, of tot vijf dagen voor de verkiezingsdag als het verzoek schriftelijk werd ingediend. De gemeente verklaart de eerdere stempas ongeldig en gaf een nieuwe (kies)pas waarmee in het hele land gestemt kon worden.

VIII. REGISTRATIE VAN KANDIDATEN

Alle kiesgerechtigden kunnen zich verkiesbaar stellen. Bovendien kunnen personen die 18 jaar oud worden tijdens de komende parlementaire zittingstermijn zich ook verkiesbaar stellen, waarbij zij - mits verkozen - op een zogenaamde "reserve lijst" worden geplaatst tot zij 18 worden waarna zij hun zetel mogen innemen. De registratie van kandidaten begint met het registreren van de namen van politieke groeperingen bij de Kiesraad, die worden gedefinieerd als verenigingen met een rechtspersoonlijkheid zoals is vastgesteld door een notariële akte op basis van de hoedanigheid van de groep. Een dergelijke groep mag hun naam registreren bij de Kiesraad en betaalt de waarborgsom van 450 EUR tenminste 43 dagen voor de dag van de kandidaatstelling. [30] Niet-geregistreerde groeperingen en individuele kandidaten mogen zich ook verkiesbaar stellen via de zogenaamde 'blanco lijsten'.[31]

Na wijzigingen in de Kieswet was het tijdens deze verkiezingen voor het eerst het geval dat kandidatenlijsten centraal werden ingediend bij de Kiesraad in plaats van in de gemeenten. Partijen die bij de vorige verkiezing meer dan 15 zetels hadden behaald mochten maximaal 80 kandidaten op hun lijst zetten, terwijl de anderen beperkt waren tot 50.[32] Deze voorwaarde is strijdig met het principe dat partijen op voet van gelijkheid de strijd met elkaar aan kunnen gaan, zoals wordt vereist door het Document van Kopenhagen, lid 7.6 uit 1990.[33]

Het zou alle politieke partijen toegestaan moeten worden om hetzelfde maximum aantal kandidaten te nomineren op hun kandidatenlijst.

Om een kandidatenlijst te registreren moeten politieke groeperingen die niet in het aftredende parlement vertegenwoordigd zijn 30 ondersteuningsverklaringen indienen voor elke kieskring waar zij de intentie hebben kandidaten voor te stellen, een waarborgsom van 11.250 EUR betalen en instemmingsverklaringen van alle kandidaat indienen.[34] De waarborgsom wordt terugbetaald als de partij minimaal driekwart van de stemmen benodigd voor één zetel behaalt.[35] Sommige partijen deden hun beklag bij de OVSE/ODIHR EAM over het feit dat het bedrag van de waarborgsom te hoog was. De tijd om ondersteuningsverklaringen te verzamelen werd verlengd van 7 dagen tijdens de vorige verkiezingen naar 14 dagen. Een kiesgerechtigde kan slechts voor één kandidatenlijst een ondersteuningsverklaring afleggen.[36] Deelnemers morgen verschillende lijsten registreren voor elk van de 20 kieskringen.

---

30 Er is slechts één dag (van 09.00 tot 17.00) waarop de kandidatenlijsten van de geregistreerde partijen worden beoordeeld en goedgekeurd; voor de parlementsverkiezingen van 15 maart was de dag van kandidaatstelling 30 januari.

31 Er is geen wettelijke verplichting om een naam te registreren en individuele kandidaten mogen een groepering oprichten en zich kandidaat stellen zonder een specifieke naam voor de groep te hebben, wat een 'blanco lijst' heet.

32 In juni 2016 heeft het parlement een voorstel verworpen om alle parlementaire partijen toe te staan om 80 kandidaten op hun lijsten te plaatsen. In hun adviesnota aan het parlement redeneerde de Kiesraad dat de wijziging technische fouten in het ontwerp van het stembiljet en telfouten op zou leveren. De Kiesraad stelde ook dat het probleem met het aantal kandidaten opgelost kon worden door gebruik te maken van het recht van partijen om verschillende lijsten in verschillende kieskringen te gebruiken. Van de 28 geregistreerde partijen voor deze verkiezingen waren er 26 die beperkt waren tot het nomineren van 50 kandidaten.

33 Lid 7.6 van het OVSE-Document van Kopenhagen uit 1990 verplicht deelnemende Staten om "politieke partijen en organisaties dusdanige wettelijke garanties te verschaffen zodat zij in staat gesteld worden de strijd met elkaar aan te gaan op basis van gelijke behandeling voor de wet en door de autoriteiten".

34 In kieskring 20, Bonaire, was het vereiste aantal ondersteuningsverklaringen tien.

35 Het aantal benodigde stemmen voor één zetel tijdens deze verkiezingen was 70.106. Drie kwart van dit aantal was 52.579 stemmen, hetgeen 0,5 procent van de totale opkomst was (10.516.041 stemmen).

36 Lid 77 van de Richtlijnen aangaande Regelgeving over Politieke Partijen uit 2010 van de OVSE/ODIHR en de Commissie van Venetië doet de aanbeveling dat "om pluralisme en vrijheid van vereniging te verbeteren, de wetgeving burgers niet moet beperken om een ondersteuningsverklaring voor slechts één partij te tekenen."

De Kiesraad controleert en registreert de ingediende lijsten en partijen krijgen, mochten er verzuimen worden vastgesteld, drie extra dagen de tijd om de lijst te corrigeren en opnieuw in te dienen.[37] Er was slechts één dag, 30 januari van 09.00 tot 17.00, waarop de kandidatenlijsten van de geregistreerde partijen werden onderzocht en goedgekeurd. Om deze strakke deadline haalbaar te maken, nodigde de Kiesraad alle geïnteresseerde partijen uit om hun documentatie op voorhand te beoordelen om er zeker van te zijn dat er aan alle eisen was voldaan. Desondanks beoordeelde de Kiesraad ten onrechte de ingediende kandidatenlijst van een partij in één kieskring als ongeldig, waartegen met succes beroep is aangetekend (zie *Klachten en Beroep*).

De deadlines en de middelen van de Kiesraad om de kandidatenlijsten te onderzoeken zouden moeten worden uitgebreid om eventuele onjuistheden en fouten bij de registratie van kandidaten te voorkomen.

Van de 31 partijen die lijsten indienden bij de Kiesraad werden er 28 geregistreerd, waarvan er 16 waren met lijsten die in alle 20 kieskringen deelnamen.[38] Drie partijen werden afgewezen omdat ze hun waarborgsom niet hadden betaald, waarvan twee daarnaast onvoldoende ondersteuningsverklaringen konden overleggen voor elke kieskring.[39] In het totaal werden 1.114 kandidaten geregistreerd, waarvan 393 vrouwen en 721 mannen. De registratie van deelnemers was transparant en resulteerde in een brede keuze aan politieke partijen en kandidaten. Over het algemeen maakte de gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM geen melding van grote uitdagingen bij het voldoen aan de eisen.

Hoewel gelijke rechten voor mannen en vrouwen in de Grondwet zijn vastgelegd, zijn er bij wet geen tijdelijke speciale maatregelen getroffen om vrouwelijke kandidaten te begunstigen.[40] Als vrijwillige maatregel stellen partijen vaak doelen voor het aantal vrouwen op hun kandidatenlijsten. Het percentage vrouwen op de kandidatenlijsten voor deze verkiezingen was ongeveer 35 procent en twee partijen nomineerde geen enkele vrouwelijke kandidaat.[41] In de nieuw verkozen Kamer is 36 procent van de gekozen volksvertegenwoordigers een vrouw.

Voortbouwend op de bestaande goede praktijken van sommige politieke partijen dient overwogen te worden om, in overeenstemming met internationale normen, speciale maatregelen in het juridisch kader op te nemen om vrouwelijke kandidaten te begunstigen. Dit kan een minimum aantal kandidaten van elk geslacht op alle kandidatenlijsten behelzen of een specifieke rangschikking.

IX. VERKIEZINGSCAMPAGNE

De verkiezingscampagne is over het algemeen niet gereguleerd. Er is geen officiële campagneperiode en er mag campagne gevoerd worden tot op de verkiezingsdag, behalve in stembureaus.

---

37 Er waren twee gevallen van partijen die hun kandidatenlijsten hebben gecorrigeerd en opnieuw ingediend. In één geval ging het om twee kandidaten, waarvan er één de aanmelding heeft gecorrigeerd en is geregistreerd. In het tweede geval ging het om 29 kandidaten, waarvan vier hun aanmeldingen corrigeerde en alsnog werden geregistreerd.

38 Zestien partijen registreerde kandidaten in alle 20 kieskringen, 4 partijen in 19 kieskringen en één partij in 18 en de rest in minder kieskringen.

39 Deze partijen waren de *Vrouwenpartij*, *Respect* en *Trots op Nederland*.

40 Lid 4.1 van het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van Vrouwen (CEDAW) stelt dat het instellen van "tijdelijke speciale maatregelen die gericht zijn op het versnellen van de *de facto* gelijkheid tussen mannen en vrouwen niet beschouwt dient te worden als discriminatie". Zie ook lid 3 van Besluit 7/09 van de Ministeriële Raad van de OVSE, die deelnemende Staten oproept om "alle politieke spelers aan te moedigen om gelijke deelname van vrouwen en mannen in politieke partijen te bevorderen, ten einde een beter balans tussen de geslachten te bewerkstelligen op alle niveaus van de volksvertegenwoordiging."

41 De *SGP* en de *Vrije Democratische Partij* (VDP).

De campagne was dynamisch en levendig en werd gekarakteriseerd door respect voor de fundamentele vrijheden van vereniging, vergadering en meningsuiting. De partijen gebruikte voornamelijk televisie en sociale media, maar de traditionele manier om mensen te bereiken werden ook gebruikt, zoals het werven van stemmen op openbare plaatsen en het van deur tot deur gaan voor individuele gesprekken. Posters en aanplakborden werden in mindere mate gebruikt. [42] De Nederlandse identiteit en cultuur, met inbegrip van de houding tegenover migranten en asielzoekers, maakten een centraal onderdeel uit van de thema's die in de campagne onderwerp van gesprek waren. Andere onderwerpen waren ondermeer de gezondheidszorg, sociale integratie, economie en betrekkingen met de Europese Unie. Vrouwen waren prominent aanwezig in de campagne, zowel als kandidaten en als deelnemers aan campagne evenementen.

De onderwerpen identiteit en immigratie waren met name overheersend aanwezig bij de PVV, die soms discriminerende stereotypen en intolerante retoriek gebruikte om Moslims, migranten en asielzoekers aan te vallen.[43] Onder andere wegens beweerde vooroordelen van de media tegen zijn campagne, onthield de PVV leider zich van deelname aan de vroege talk show programma's en debatten die werden georganiseerd door verschillende media en koos in plaats daarvan om direct de kiezers te bereiken via de sociale media.

Een aantal populaire onpartijdige internetapplicaties, zoals *Kieskompas* en *Stemwijzer* trok kiezers aan door hen de mogelijkheid te beiden hun denkbeelden te vergelijken met de verkiezingsprogramma's van de politieke partijen. Een andere lang bestaande traditie tijdens de Nederlandse verkiezingen is de vrijwillige vergelijkende analyse die door het Centraal Planbureau (CPB) wordt uitgevoerd over de haalbaarheid van de financieel-economische aspecten van de partijprogramma's en hun invloed op de economie op middellange en lange termijn.[44] Voor deze verkiezingen diende 11 partijen vrijwillig hun programma's in bij het CPB. [45] De beoordeling werd door de meeste gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM gezien als een waardevol hulpmiddel voor kiezers en voor partijen die de CPB resultaten gebruikte in hun verkiezingscampagnes.

X. CAMPAGNEFINANCIERING

De Wfpp voorziet een gemengd politiek financieringssysteem. Parlementaire partijen die minimaal 1.000 leden en één zetel in het parlement hebben, hebben recht op subsidie en mogen die voor een aantal breed gedefinieerde activiteiten gebruiken, waaronder campagneactiviteiten.[46] Politieke partijen kunnen ook neveninstellingen aanwijzen, die elk in aanmerking komen voor subsidie.[47] In 2016 was het totale bedrag voor subsidie voor alle politieke partijen, inclusief hun neveninstellingen, ongeveer

---

42 Gemeenten in het hele land plaatste aanplakborden voor verkiezingsposters van geregistreerde politieke partijen.

43 Op 9 december 2016 werd Dhr. Geert Wilders, leider van de *PVV*, door een gerechtshof schuldig bevonden aan groepsbelediging en het aanzetten tot discriminatie tegen Nederlandse Marokkanen. Tegelijkertijd heeft het gerechtshof geen boete opgelegd, omdat zij van mening was dat de vaststelling van schuld straf genoeg was. In februari 2017 sprak Dhr.Wilders tijdens een bijeenkomst met zijn achterban over "Marokkaans tuig" die de straten van het land onveilig maakte. Bovendien beloofde de *PVV* in haar paginalang verkiezingsmanifesto om Nederland te "de-Islamiseren", om geen asielzoekers en immigranten uit Islamitische landen tot het land toe te laten, om alle moskeeën en Islamitische scholen te sluiten en om de Koran te verbieden.

44 Het CPB is een onafhankelijk orgaan van het Ministerie van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie.

45 Zie het CPB-rapport van 16 februari 2017.

46 Lid 7(1) van de Wfpp stelt vast dat alle politieke partijen, die bestaan uit minimaal 1.000 leden die stemrecht hebben en die elk per jaar minimaal 12 EUR aan contributie betalen, subsidie kunnen krijgen. De jaarlijkse subsidie bestaat uit een algemeen deel wat toegewezen wordt aan elke politieke partij die in aanmerking komt, een bedrag per zetel en een bedrag per lid, welke beiden jaarlijks worden toegewezen respectievelijk op basis van het aantal zetels wat de partij heeft in het parlement en op basis van het aantal betalende leden van de partij.

47 Volgens lid 8 van de Wfpp is een neveninstelling een politiek-wetenschappelijk instituut, een politieke jongerenorganisatie of een instelling voor buitenlandse activiteiten.

17 miljoen EUR.[48] De meeste gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM waren van mening dat het huidige subsidiesysteem de parlementaire partijen op significante wijze steunt.

Alle politieke partijen en kandidaten mogen ook onbeperkt contributies van particulieren of van rechtspersonen ontvangen. Buitenlandse giften worden toegestaan evenals anonieme giften tot 1.000 EUR, hetgeen in strijd met is met de wenselijke situatie. Sommige gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM spraken hun zorgen uit over de hoge drempel die gesteld is voor anonieme giften, aangezien het de transparantie van de financieringsbronnen kan verminderen.[49]

Om de transparantie van de bronnen van de campagnefinanciering te verbeteren moet het overwogen worden anonieme giften te verbieden.

De wetgeving stelt geen bovengrens aan de uitgaven van politieke partijen of kandidaten. De gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM gaven als verklaring voor dit gebrek aan regelgeving het feit dat de verkiezingscampagnes relatief goedkoop zijn en het feit dat politieke schandalen rondom financieringspraktijken niet voorkomen.

In het parlement vertegenwoordigde partijen moeten hun financieel verslag over het voorafgaande kalenderjaar met accountantsverklaring (door een accountant aangewezen door de partij) vóór 1 juli indienen bij BZK. In navolging van de Wfpp moeten deze verslagen correcte informatie bevatten over de financiële draagkracht van de partij en moet er informatie in staan over inkomsten, uitgaven, schulden en bezittingen. Partijen moeten alle giften boven de 1.000 EUR, zowel financieel als in natura, registreren en openbaarmaking is verplicht voor giften van een enkele donateur van boven de 4.500 EUR. De namen van de donateurs mogen op verzoek weggelaten worden. De politieke partijen moeten ook alle schulden boven de 25.000 EUR in een kalenderjaar openbaar maken. Sommige gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EMA uitte hun bezorgdheid over de hoge drempel voor openbaarmaking. Deze jaarlijks vereiste verslagen zijn niet van toepassing op individuele parlementsleden.

Bovendien moeten alle kandidaten, sinds de inwerkingtreding van de Wfpp, een financieel verslag van hun giften en schulden over de periode van 1 januari van het tweede kalenderjaar voor een verkiezingsjaar tot 21 dagen voor de verkiezingsdag bij BZK indienen. Zodoende moesten alle kandidaten op 1 maart hun verslagen voor de periode 1 januari 2015 tot en met 22 februari 2017 bij BZK indienen. De wet stelt echter geen vereisten voor verslaglegging na de verkiezingen en er is geen wettelijke verplichting voor verkiezingsdeelnemers om een verkiezingsmanager aan te stellen of om een specifieke bankrekening voor hun financiering te gebruiken. Bovendien is er geen wettelijke verplichting om de financiële verslagen te voorzien van ondersteunende documenten, hetgeen in strijd is met internationale normen.[50] Van alle 28 kandidatenlijsten die aan de verplichting om verslag te leggen onderworpen waren, hebben er vier hun verslag niet bij BZK ingediend.[51]

Hoewel er geen wettelijke deadline is voor het publiceren van de jaarverslagen van politiek partijen is het positief te constateren dat BZK de rapporten publiceert op 1 oktober van hetzelfde jaar. De

---

48 Zie de begroting van BZK van 2016.

49 Lid 3 van de Raad van Ministers van de Raad van Europa Aanbeveling Rec(2003)4 stelt dat "maatregelen die door staten worden genomen om het geven van giften te reguleren, specifieke regels in moeten stellen om ervoor te zorgen dat giften transparant zijn en om geheime giften te voorkomen" en Lid 12 stelt dat "Staten de politieke partijen moeten verplichten om op hun rekeningen alle giften aan de partij kenbaar te maken, inclusief de manier waarop de donatie is ontvangen en de waarde van ervan". Zie ook lid 173-175 van de OVSE/ODIHR en de Commissie van Venetië Richtlijnen voor de Regulatie van Politieke Partijen uit 2011.

50 Lid 7.3 van het Verdrag van de Verenigde Naties tegen corruptie uit 2003 stelt dat staten moeten "overwegen om passende wetgevende en bestuurlijke stappen te nemen ... om de transparantie van de financiering van kandidaturen voor een verkozen staatsambt en, waar nodig, de financiering van politieke partijen te bevorderen."

51 De vier kandidatenlijsten waren *Lokaal in de Kamer*, *MenS en Spirit*, *StemNL* en *Vrede en Recht*.

verslagen van de kandidaten maakt BZK minimaal zeven dagen voor de verkiezingsdag openbaar.[52] De financiële verslagen van zowel de kandidaten als van de partijen worden in de Staatscourant gepubliceerd en op de website van BZK.

Om de transparantie van de campagnefinanciering te verbeteren zou het overwogen moeten worden om de grens voor het openbaar maken van giften naar beneden bij te stellen. Bovendien kan de wet herzien worden om de verplichtingen tot het indienen en openbaar maken van een verslaglegging, vergezeld van alle ondersteunende documenten, op te nemen.

BZK is verantwoordelijk voor het toezicht op de financiële verslagen van de politieke partijen en de verkiezingsdeelnemers. In februari 2014 heeft BZK een Commissie van toezicht financiën politieke partijen aangesteld die bestaat uit 3 leden die benoemd zijn voor een periode van maximaal twee maal vier jaar. Deze commissie functioneert als een adviescommissie en geen van haar leden vertegenwoordigt de regerende partijen. Ondanks het feit dat de commissie is ingesteld, is het verlenen van een toezichthouderfunctie aan een overheidsministerie, in plaats van aan een onafhankelijk professioneel orgaan, niet in overeenstemming met internationale normen en wenselijke praktijken.[53]

Om objectief en neutraal toezicht over de politieke financiering te waarborgen, dient het overwogen te worden om een toezichthouder aan te stellen die onafhankelijk is van de overheid.

BZK mag een aantal financiële sancties opleggen tot maximaal 25.000 EUR als er sprake is van tekortkomingen in de verslaglegging over giften en schulden, als financiële verslagen niet worden ingediend, als openbaarheidvereisten niet worden nageleefd, of als er anonieme giften zijn ontvangen van boven de gestelde drempel. Indien het om een politieke partij gaat die subsidie ontvangt, wordt het boetebedrag van de subsidie afgetrokken. Mocht er sprake zijn van strafrechtelijke inbreuk op de regelgeving, dan moet BZK de kwestie aan de Openbaar Ministerie overdragen en kan het recht op subsidie voor vier jaar worden opgeschort. Tegen de beslissing van BZK kan in beroep worden gegaan bij de Raad van State.

Naar verwachting begint in mei 2017 een parlementaire commissie over interne zaken met het evaluatieproces van de invoering van de Wfpp, met als doel eventuele verbeteringen te identificeren. Dit is een goede praktijk die ervoor zorgt dat er een mogelijkheid is om de aanbevelingen uit dit rapport, en die zijn gemaakt door andere belanghebbende, te overwegen.

XI. MEDIA

Een divers en open medialandschap, dat bestaat uit een grote verscheidenheid aan publieke en commerciële televisiekanalen, radiostations en dag- en weekbladen, levert een bijdrage aan een levendig politiek klimaat in het land. Televisie wordt beschouwd als de primaire bron voor politieke informatie. De oplagecijfers van de geschreven media dalen maar zijn relatief hoog, terwijl de digitale media en nieuwsdiensten op internet toenemen in populariteit. Het merendeel van de gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM karakteriseerde het werk van de media als zeer professioneel en met een hoge mate van ethische normen.

---

52 Zie hier de verslagen van kandidaten die op 8 maart gepubliceerd zijn door BZK.

53 Zie lid 14(a) van de Raad van Europa Aanbeveling Rec(2003)4 die stelt dat “Staten moeten voorzien in de onafhankelijke controle aangaande de financiering van politieke partijen en verkiezingscampagnes.” In haar opeenvolgende rapporten over de Transparantie van Partijfinanciering in Nederland heeft GRECO haar zorgen geuit over het feit dat BZK functioneert als toezichthouder op het gebied van partijfinanciering.

De Nederlandse openbare omroep wordt niet geleidt door een gecentraliseerd mediabedrijf, maar bestaat uit omroepverenigingen, die gezamenlijk faciliteiten gebruiken onder het beheer van de overkoepelende Nederlandse Publieke Omroep (NPO). De redactionele media inhoud wordt door deze omroepverenigingen landelijke gedistribueerd via drie televisiekanalen en zeven radiostations, regionaal dertien televisie- en radio-omroepen en een aantal online mediakanalen.[54] Binnen de NPO zijn er twee belangrijke algemene omroeporganisaties, de NOS (Nederlandse Omroep Stichting) en de NTR (een samenvoeging van de voormalige publieke omroepen *Nederlandse Programma Stichting*, *Teleac* en *Radio Volks Universiteit*). Behoudens deze twee algemene omroeporganisaties zijn er 8 lidmaatschapverenigingen die een groot deel van de publieke media vertegenwoordigen.[55] De NPO opereert onafhankelijk van de overheid, hoewel zij gefinancierd wordt door zowel belastinggeld als door reclame-inkomsten.[56]

De twee belangrijkste commerciële omroepen zijn *RTL Nederland*, met vier landelijke TV-kanalen waaronder *RTL4*, het populairste commerciële kanaal in het land, en *SBS Broadcasting*, met drie landelijke TV-kanalen. De kranten met de hoogste oplagen zijn de landelijke dagbladen *De Telegraaf*, gevolgd door het *Algemeen Dagblad* en *de Volkskrant*. Het internet is ook wijd verbreid en groeit als bron voor informatie, aangezien Nederland in de top van EU landen staat met betrekking tot toegang van haar burgers tot het internet.[57]

De media functioneert voornamelijk op basis van een systeem van zelfregulering en instituten. De Grondwet garandeert vrijheid van meningsuiting en het vrije woord. Gedetailleerde media-gerelateerde reglementen zijn vastgelegd in de Mediawet van 2008 die voor het laatst is gewijzigd in oktober 2016. De wijzigingen omvatten nieuwe bepalingen over de aanstelling van leden van de Raad van Bestuur en de Raad van Toezicht van de NPO.[58]

De belangrijkste toezichthouder op het gebied van de media is het Commissariaat voor de Media (CvdM), dat verantwoordelijk is voor het toezicht op de naleving van de Mediawet uit 2008, het Mediabesluit uit 2008 en de Mediaregeling uit 2008 door de publiek gefinancierde en de private media.[59] Het CvdM kent licenties toe aan private omroepen, behandelt klachten in relatie tot de Mediawet en is bevoegd om sancties op te leggen als kanalen zich niet aan de wetgeving houden. Het CvdM bestaat momenteel uit drie leden die aangesteld zijn door het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW), dat ook de activiteiten van het Commissariaat bekostigt. De leden kunnen ontslagen worden door de minister als blijkt dat zij ongeschikt worden geacht wegens belangenverstrengeling. De wet specificeert niet welke kwalificaties benoemde leden moeten hebben, behoudens de bepalingen aangaande belangenverstrengeling. Sommige gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM benoemde het potentiële risico voor de onafhankelijkheid van de toezichthouder onder het huidige systeem. Het huidige financieringssysteem, in combinatie met de aanstellings-

54 De Nederlandse publieke omroep omvat kabel en digitale televisie, radiostations, websites en diensten via mobiele platforms.

55 De NOS en de NTR krijgen jaarlijks een vast aantal uitzenduren zoals is vastgelegd in de Mediawet, terwijl de lidmaatschapsorganisaties jaarlijks een aantal uitzenduren krijgen dat ongeveer overeen komt met het aantal leden dat ze hebben.

56 Elk jaar krijg de NPO financiering van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

57 Per 15 November 2015 had bijna 96 procent van de inwoners toegang tot het internet.

58 Ten gevolge van deze wijzigingen zouden deze raden een belangrijkere rol gaan spelen dan voorheen, met name met betrekking tot toezicht over het budget van de omroep organisaties. Voor de aanstelling van nieuwe raadsleden zal de Raad van Toezicht een onafhankelijke adviescommissie aanstellen om de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap te adviseren over de selectie van nieuwe kandidaten. De Minister is verplicht het advies op te volgen tenzij er belangrijke redenen zijn om het te negeren.

59 De Mediaregeling geeft verdere verduidelijking over de procedures en implementatie van de voorzieningen in de Mediawet.

procedure van de leden van het CvdM, maakt de toezichthouder kwetsbaar voor eventuele politieke invloed, hetgeen niet geheel in overeenstemming is met internationale normen en goede praktijken.[60]

Het financieringssysteem en het benoemen van leden van het Commissariaat voor de Media kan herzien worden zodat de onafhankelijkheid van de media toezichthouder verder beschermd wordt.

De Raad voor de Journalistiek is een zelfregulerende media-instantie, die toeziet op de naleving van de journalistieke ethiek en goede praktijken en zij kan commentaar kan geven op alle media uitingen.[61] Het is alle burgers mogelijk een klacht gerelateerd aan journalistiek werk in te dienen bij de Raad voor de Journalistiek. De Raad voor de Journalistiek kan geen sancties of boetes opleggen; desalniettemin dragen haar beslissingen bij aan de publieke opinie over het journalistieke optreden. Ze gaf aan dat ze geen klachten heeft ontvangen over het werk van journalisten tijdens de verkiezingscampagne.

Zoals voorgeschreven in de Mediawet van 2008, gaf de CvdM (in overeenstemming met OCW en de Kiesraad) gratis zendtijd aan de 19 partijen die kandidatenlijsten in minimaal 19 kieskringen hadden geregistreerd. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap besloot om elke partij 18 minuten gratis zendtijd op televisie te geven en 20 minuten op de radio.[62] Het CvdM wees de tijdssegmenten voor de spotjes voor zowel de televisie als de radio per loting toe. Van 20 februari tot 10 maart gebruikte 18 van de 19 partijen die in aanmerking kwamen hun gratis zendtijd, terwijl de *SGP* de kans weigerde. Naast de toegewezen gratis zendtijd tijdens de verkiezingen, hebben de politieke partijen die vertegenwoordigd zijn in het parlement recht op gratis zendtijd bij de publieke omroep op jaarbasis.[63] De wetgeving geeft geen aanduiding over de manier van campagne voeren via de publieke en private media, behoudens het toewijzen van gratis zendtijd.

De media deden uitgebreid verslag van de verkiezingscampagne, zodat burgers verschillende politieke standpunten konden beschouwen en een geïnformeerde keuze konden maken. Er werd dagelijks bericht over de leiders van de grootste parlementaire politieke partijen in de uitzendende media in verschillende formats, zoals nieuwsprogramma's, verkiezingsdebatten, actualiteitenprogramma's en verkiezingstalkshows.

Over het algemeen richtte de berichtgeving zich op televisie debatten en interviews. De voornaamste verkiezingsdebatten werden georganiseerde door de publieke omroep NOS op 13 en 14 maart, en door de commerciële omroep RTL op 26 februari en 5 maart.[64] De NOS nodigde 14 politieke partijen uit (gebruikmakend van zowel het aantal zetels in het parlement als opiniepeilingen), terwijl RTL partijen uitnodigde die volgens het gemiddelde van gecombineerde opiniepeilingen de hoogste verkiezingscijfers hadden (top vijf voor het eerste debat en top acht voor het tweede).[65] De NOS organiseerde ook interviews met 13 partijleiders in het kader van het nieuwsprogramma *Nieuwsuur*.[66]

---

60 De Raad van Europa Aanbeveling Rec (2000) 23, aangaande de onafhankelijkheid en functies van toezichthouders voor de omroep sector, beschrijft de noodzaak voor het opstellen van voldoende duidelijke criteria voor aanstellingen om zo het principe van pluralisme te respecteren en overheersing door een politieke groepering of partij te voorkomen.

61 De Raad voor de Journalistiek wordt gefinancierd door de Stichting Raad voor de Journalistiek, die bestaat uit de grote geschreven en audiovisuele mediaverenigingen en de professionele mediaorganisaties.

62 Elke politieke partij kreeg zes tijdssegmenten van elk drie minuten op de televisie en 10 tijdssegmenten van één minuut en één tijdssegment van 10 minuten elk op de radio.

63 De totale toegewezen tijd voor de partijen in 2017 is 18 uur en 15 minuten op televisie en 34 uur en 50 minuten op de radio.

64 Terwijl het debat op 14 maart tussen 14 politieke partijen ging, ging het debat op 13 maart tussen VVD-leider Mark Rutte en PPV-leider Geert Wilders.

65 De NOS splitste het debat op in zes verschillende segmenten die respectievelijk elk 8 en 10 minuten duurde, gedurende welke twee of drie partijen met elkaar debatteerde.

66 Dhr. Geert Wilders, leider van de *PVV*, weigerde de uitnodiging om deel te nemen met als reden dat hij het programma niets vond.

Debatten tussen partijleiders en andere programma's met aandacht voor de verkiezingen werden ook uitgezonden op anderen kanalen. Twee partijen die niet in het parlement zaten deden hun beklag bij de OVSE/ODIHR EAM over ongelijke toegang tot de media en claimde dat de media enkel op de grotere partijen focust.[67]

Voor de verkiezingsdag gaven de NOS en RTL gezamenlijk opdracht voor een exit poll en uitzendingen na de sluiting van de stembureaus. Ze organiseerde ook een live verkiezingsnacht programma om de voorlopige resultaten en de eerste reacties van politieke partijen aan te kondigen.

XII. KLACHTEN EN BEROEP

De Kieswet en de Algemene wet bestuursrecht bepalen de procedures voor het indienen van klachten over specifieke onderdelen van het verkiezingsproces, zoals de registratie van kiesgerechtigden, de registratie van partijnamen, de registratie van kandidaten, campagnefinanciering en handelingen op de verkiezingsdag.

Klachten over de registratie van partijnamen en de registratie van kandidaten kunnen worden ingediend bij de Kiesraad, terwijl klachten die gerelateerd zijn aan de registratie van kiesgerechtigden ingediend kunnen worden bij de gemeenten. Beslissingen over de financiering van politieke partijen worden genomen door BZK en daar kan beroep tegen worden aangetekend bij de rechtbank van eerste aanleg. Alle beroepen tegen beslissingen van de verkiezings- en bestuursorganen vallen binnen de rechtsbevoegdheid van de Raad van State, na wiens uitspraak geen beroep meer mogelijk is. Alle beslissingen van de Raad van State worden online gepubliceerd. Kiezers mogen in het stembureau mondeling een klacht indienen, waarvan een geschreven notitie wordt gemaakt in het proces-verbaal van het stembureau. Burgers kunnen eveneens mondeling klachten indienen tijdens de vergaderingen van de hoofdstembureaus, die genotuleerd worden en door het centraal stembureau worden beoordeeld.

Overeenkomstig de Kieswet kan elke kiesgerechtigde of kandidaat binnen vier dagen na de bekendmaking in beroep gaan tegen de beslissingen van de Kiesraad aangaande de registratie van kandidaten. De Raad van State beslist dan binnen zes dagen over de beroepen met betrekking tot de geldigheid van de kandidatenlijsten. Voor het overige zijn er geen specifieke tijdslimieten voor het oplossen van geschillen gerelateerd aan de verkiezingen en geldt de algemene termijn van zes weken om tot een beslissing te komen over bestuurlijke klachten.[68] Echter de Raad van State heeft de OVSE/ODIHR EAM geïnformeerd over het feit dat ze versneld handelt in alle zaken die te maken hebben met de verkiezingen. Hoewel het geen probleem bleek tijdens deze verkiezingen, kan het gebrek aan wettelijke deadlines voor verkiezingsklachten het recht op een effectieve en tijdige oplossing ondermijnen.[69]

Adequate tijdslimieten voor beslissingen in verkiezingsgerelateerde klachten moeten voor elk niveau per wet worden vastgesteld om zorg te dragen voor de verwezenlijking van het recht op een effectieve en tijdige oplossing.

---

67 Deze partijen waren de *Piratenpartij* en het *Forum voor Democratie*.

68 Als er in de Kieswet geen regels vermeld staan, dan wordt de Algemene wet bestuursrecht toegepast.

69 Lid 5.10 van het OVSE-Document van Kopenhagen uit 1990 stelt dat "iedereen [...] over een doeltreffende mogelijkheid van beroep tegen bestuurlijke beslissingen [zal] beschikken om de eerbiediging van de fundamentele rechten te garanderen en wettelijke integriteit te waarborgen". Zie ook sectie II. 3.3.g van de Commissie van Venetië Code voor Goede Gebruiken in verkiezingsaangelegenheden uit 2002, die de aanbeveling doet dat de "tijdslimieten voor het indienen van en beslissen over beroepen kort moeten zijn (drie tot vijf dagen voor elk in eerste instantie)".

In het totaal werden er 14 klachten ingediend bij de Raad van State over de registratie van namen (3), over de registratie van kiesgerechtigden (2), over de registratie van kandidaten (7) en over het verwijderen van namen (2). De Raad van State handhaafde 11 klachten en verwierp 3 beslissingen gerelateerd aan de registratie van kandidaten. In één geval maakte de Kiesraad een fout in de registratie van een kieslijst in één kieskring van de politieke partij *Lokaal in de Kamer* en zij adviseerde laatstgenoemde om een beroep in te dienen bij de Raad van State, welke vervolgens de beslissing van de Kiesraad verwierp.

In het Nederlands juridisch kader kan een bestuurlijke procedure alleen worden gestart nadat er een bestuurlijke beslissing is genomen. Zo werden twee zaken over de registratie van kiesgerechtigden, in overeenstemming met deze regel, door twee verschillende gerechtshoven behandeld. Één zaak kwam bij de Raad van State terecht, terwijl de andere bij de rechtbank terecht kwam op basis van het civiele recht, maar beiden werden op een consistente manier opgelost.[70]

De meeste gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM uitte een groot vertrouwen in de klachten en beroep procedures, uitte geen zorgen over het proces om tot een vonnis te komen en waren positief over het bestaande systeem van democratische controle en de langdurige traditie van goed-georganiseerde verkiezingen. Desalniettemin biedt de wet geen mogelijkheid om bij een gerechtelijke autoriteit in beroep te gaan tegen de eindbeslissing van het parlement over de verkiezingsuitslag, hetgeen onverenigbaar is met OVSE-verplichtingen internationale en goede praktijken.[71]

Het zou moeten worden overwogen om het recht om in beroep te gaan tegen een verkiezingsuitslag bij een bevoegd rechter, die het eindoordeel velt, expliciet op te nemen.

XIII. ATERNATIEVE STEMMETHODES

Naast door in persoon een stem uit te brengen op het stembureau, kon een kiesgerechtigde ook stemmen bij volmacht of, voor kiesgerechtigden in het buitenland, per post.

Zonder voorafgaande aanvraag stond het alle kiezers vrij een volmacht te verlenen aan een andere kiezer, middels ondertekening van de machtiging op de achterkant van de stempas. De gemachtigde kon dan namens de volmachtgever een stem uitbrengen als deze zelf niet naar het stembureau kon gaan. Tijdens deze verkiezingen stemde 9,1 procent van alle kiesgerechtigden bij volmacht. In tegenstelling tot eerdere aanbeveling van de OVSE/ODIHR was er geen rechtvaardiging nodig om een machtiging te geven.[72] Elke gemachtigde kon voor maximaal twee personen een stem uitbrengen en recente wijzigingen in de Kieswet verbiedt kiezers om volmachten te vragen in het stembureau. De gemachtigde biedt de stempas van de volmachtgever en een kopie van diens identiteitsbewijs aan, welke door het stembureau gebruikt wordt om de handtekening te verifiëren. Hoewel stemmen bij

---

70 In het eerste geval ging het om een kiesgerechtigde in het buitenland die haar stempas niet had ontvangen omdat ze zich niet voor de wettelijke deadline had geregistreerd. De beslissing van de gemeente, die vermeldde dat ze zich niet op tijd had geregistreerd, werd gehandhaafd door de Raad van State. In het tweede geval ging het om een rechtszaak die door de politieke partij D66 werd aangespannen namens zo'n 154 kiesgerechtigden in het buitenland die hun stempassen niet op tijd hadden ontvangen en dus hun stemrecht niet konden uitoefenen. In afwezigheid van een beslissing door de relevante gemeente, werd de zaak aangespannen bij de rechtbank, die de klachten verwierp.

71 Lid 18.4 van het OVSE-Document van Moskou uit 1991 stelt dat "de deelnemende State ernaar zullen streven om te voorzien in een rechterlijke toetsing van dergelijke [bestuurlijke] verordeningen en beslissingen." Sectie II.3.3.a van de Commissie van Venetië Code voor Goede Gebruiken in verkiezingsaangelegenheden uit 2002 doet de aanbeveling dat "Een beroep richting het parlement, als rechter van hun eigen verkiezingen, wordt soms voorzien maar kan resulteren in politiek gemotiveerde beslissingen. Het wordt geaccepteerde in eerste instantie in plaatsen waar het een langgevestigde praktijk is, maar een juridisch beroep zou dan mogelijk moeten zijn."

72 Elke persoon die geregistreerd staat als kiesgerechtigde in dezelfde gemeente als de volmachtgever kan als gemachtigde dienen. De gemachtigde moet zijn of haar eigen stem op hetzelfde moment uitbrengen als die van de volmachtgever.

volmacht voor de meeste burgers een alternatieve stemmethode is, is het de enige mogelijkheid voor gevangenen.

Statistieken over het gebruik van stemmen bij volmacht in Nederland duiden historisch hoge niveaus aan van het gebruik van de volmacht onder vrouwen (mannen zijn vaker de gemachtigden) en onder etnische en religieuze minderheden.[73] BZK en de Kiesraad hielden het gebruik van het stemmen bij volmacht bij en vroegen gemeenten waar in verhouding veel volmachten werden gegeven, om verklaringen, met als doel deze informatie op te nemen in hun evaluaties na de verkiezingen. Echter bleven er, ondanks eerdere pogingen om het stemmen bij volmacht te reguleren, ongelijkheden bestaan tussen verschillende gemeenschappen tijdens deze verkiezingen.[74]

Het merendeel van de gesprekspartners van de OVSE/ODIR EAM uitte geen fundamentele bezwaren tegen het traditionele gebruik van stemmen bij volmacht, ondanks dat er maar beperkte waarborgen zijn om te verifiëren dat de gemachtigde de intentie van de kiesgerechtigde volgde, en ondanks het feit dat er mogelijke uitdagingen bestaan vis-à-vis de geheimhouding en de gelijkheid van de stemming. Hoewel stemmen bij volmacht in Nederland veel steun geniet en wordt gezien als een manier om de toegang tot de stembus te faciliteren, zijn de schaal en disproportionaliteit van het gebruikt in strijd met de OVSE-verplichtingen en andere internationale normen voor het waarborgen van de gelijkheid en geheimhouding van de stemming en met het respect voor de keuze van kiezers.[75] Deze mogelijke problemen in overweging nemend, en gezien de huidige mogelijkheden voor kiezers om in stembureaus in het hele land te stemmen en om stembiljetten per post te sturen als zij in het buitenland wonen, moet het stemmen bij volmacht wellicht worden heroverwogen.

Het zou overwogen moeten worden om de noodzaak voor het behouden van het stemmen bij volmacht te herzien, gezien de bestaande alternatieve methoden om een stem uit te brengen en ten einde het stemgeheim en de gelijkheid van de stemming te waarborgen. Alternatieven voor stemmen bij volmacht voor gevangenen moet onderzocht worden, zoals het inrichten van stembureaus in gevangenissen of het verstrekken van mobiele stembussen.

Burgers die in het buitenland wonen mogen in persoon of bij volmacht in Nederland stemmen, of ze mogen een stembiljet per post aanvragen.[76] In een poging om problemen met de postbezorging van de stembiljetten te minimaliseren heeft de kieskring van Den Haag stempassen en stembiljetten vier weken voor de verkiezingsdag per post opgestuurd. Hoewel de stemmaterialen verstuurd werden met inachtneming van de wettelijke termijnen, maakte sommige gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM melding van vertraging bij de ontvangst van de geposte stemmaterialen. Om de vertraging bij internationale postbezorging te verminderen, konden kiesgerechtigden tijdens deze verkiezingen voor

---

73 Uit een enquête uitgevoerd door Gesellschaft für Konsumforschung (GfK) (Nederlands) namens BZK, bleek dat van de kiezers die bij volmacht stemden in de parlementsverkiezingen van 2012, 56 procent vrouw was en 44 procent man. Na de verkiezingen van 2012 en 2014 rapporteerde de Kiesraad dat etnische en religieuze minderheden het meest bij volmacht stemden. Een eerder rapport door het Centraal Bureau voor de Statistiek schatte dan tijdens de verkiezingen van 2006, 21 procent van de kiezers in gemeenschappen met aanzienlijke minderheden bij volmacht stemden, wat het dubbele is van het landelijk gemiddelde, en dat tot 25 procent van de vrouwen uit minderheidsgemeenschappen bij volmacht stemde.

74 Volgens dit initiële onderzoek door de Kiesraad, ging het in deze gevallen onder meer om gemeenschappen waarvan de meerderheid een immigratieachtergrond heeft en om Orthodox-Christelijke gemeenschappen zoals op Urk en in Volendam.

75 Lid 7.3 en 7.4 van het OVSE-Document van Kopenhagen uit 1990 bepalen dat de deelnemende Staten "algemeen en gelijkwaardig stemrecht [moeten] garanderen voor alle volwassen burgers" en "ervoor [dienen te] zorgen dat de stemming geheim is of via een gelijkwaardige, vrije stemprocedure verloopt....". Zie ook artikel 25 van het IVBPR uit 1966 en het Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, Protocol 1 (artikel 3).

76 Tijdens deze verkiezingen werden zo'n 60.000 stemmen uitgebracht door kiezers in het buitenland.

het eerst kiezen om hun stembiljet per email verstuurd te krijgen.[77] Desalniettemin, als een kiesgerechtigde koos om het stembiljet elektronisch te ontvangen, moesten ze alsnog hun stempas retourneren, welke alleen per post werd verstuurd. Kiesgerechtigden die in het buitenland wonen konden hun stembiljet per post retourneren aan de kieskring Den Haag of aan een van de 22 door BuZa aangeduide Nederlandse ambassades, die dan de stemmen telde en de voorlopige processen-verbaal met resultaten in de verkiezingsnacht per e-mail naar de kieskring van Den Haag verstuurde.[78] Om geldig te zijn moesten de stembiljet op de verkiezingsdag om 15:00 lokale tijd ontvangen zijn.

XIV. VERKIEZINGSDAG EN DAAROP VOLGENDE ONTWIKKELINGEN

Overeenkomstig de methodologie van het OVSE/ODIHR heeft de EAM het verloop van de verkiezingsdag niet systematisch en integraal waargenomen, maar heeft ze op die dag een beperkt aantal stembureaus in Den Haag, Leiden en Rotterdam bezocht.

Het stemproces in de stembureaus die door de OVSE/ODIHR EAM werden bezocht leek goed te zijn georganiseerd. Gezien het feit dat de verkiezingsdag op een werkdag valt en dat het kiesgerechtigden vrij staat te stemmen op elk stembureau binnen hun gemeente, is het de gevestigde praktijk stembureaus in te richten in publieke gebouwen, zoals in treinstations en winkelcentra, om het kiezers zo makkelijk mogelijk te maken. Veel van deze stembureaus zijn toegankelijk voor mensen met een lichamelijke handicap. Volgens de wet moeten stembureaus open zijn tussen 7:30 en 21:00 uur, hoewel gemeenten de flexibiliteit hadden om eerdere of latere openingstijden aan te houden. Één gemeente, Nijmegen, kondigde plannen aan om later open te blijven dan de wettelijke sluitingstijd om bezorgdheid over een te kort aan stembiljetten weg te nemen. De Kiesraad gaf deze gemeente de avond van de verkiezingen informeel advies om zich te houden aan de verplichte sluitingstijden.

Het feit dat het kiesgerechtigden vrij staat om te gaan stemmen in elk stembureau in hun gemeente kon eventueel leiden tot logistieke problemen, zoals lange rijen en tekorten aan stembiljetten. Het lijkt erop alsof niet alle gemeenten in staat waren om een accurate schatting te maken van het aantal kiezers per stembureau gebaseerd op eerdere verkiezingen, met name gezien het feit dat de opkomst tijdens deze verkiezingen hoger was dan die tijdens voorgaande verkiezingen. Stembureaus die te weinig stembiljetten hadden, meldde dit aan hun gemeente, die vervolgens meer stembiljetten stuurde of stembiljetten uit andere stembureaus bracht. Ondertussen stuurde werknemers van het stembureau kiezers naar andere stembureaus of sloot het stembureau in sommige gevallen eerder.[79] Het opkomstpercentage van deze verkiezingen was 81.9 procent.

Het zou overwogen moeten worden om stembureaus uit te rusten met voldoende middelen en om de situatie gedurende de hele verkiezingsdag te monitoren om onderbrekingen van het stemproces te voorkomen.

Hoewel de stembureaus over het algemeen zeer professioneel en goed geïnformeerd waren over het stemproces nam de OVSE/ODIHR EAM toch enkele gevallen van inconsistente handhaving van bepaalde verkiezingsdagprocedures waar, met name waar het ging om het stemmen bij volmacht en bij het assisteren van kiesgerechtigden met een lichamelijke handicap. Sommige stembureaus stonden

---

77 Het stembiljet had geen veiligheidskenmerken. Als kiesgerechtigden ervoor kozen om hun stembiljet per e-mail te ontvangen, werd er een printvriendelijke versie van het stembiljet naar hun verstuurd.

78 Daarnaast werden er door het Ministerie van Defensie drie collectiepunten aangewezen op militaire bases in het buitenland en waren er drie collectiepunten in de Nederlandse vertegenwoordiging in de Caribische landen van het Koninkrijk der Nederlanden. De stembiljetten werden op deze collectiepunten geteld en de resultaten werden verzonden per e-mail en geverifieerd door te bellen met de kieskring Den Haag, terwijl de officiële processen-verbaal per post werden verstuurd.

79 In stembureaus in Den Haag, Nijmegen en Utrecht raakte de stembiljetten op en in sommige gevallen sloten de stembureaus eerder.

het toe om een volmacht toe te wijzen in het stembureau, iets wat verboden is sinds de vorige verkiezing. Bovendien vereisten bepaalde stembureaus dat assistentie werd verleend door een lid van het stembureau, hetgeen in druist tegen de wettelijke vereisten om de kiezer toe te staan assistentie te vragen van een persoon van hun keus. Dit versterkt de noodzaak voor duidelijkere richtlijnen en uniforme implementatie van belangrijke verkiezingsdagprocedures.

Aangezien er een groot aantal kandidaten waren, was het stembiljet groot (ongeveer een meter lang) en soms moeilijk te hanteren, met name voor oudere kiezers. Een aantal gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM maakte zich verder zorgen over het feit dat het ontwerp van het stembiljet wellicht moeilijk te begrijpen was, met name voor stemgerechtigden met een visuele beperking, beperkte geletterdheid, of geestelijke beperking.[80] Ook maakt het ontwerp het telproces moeilijker.

Het zou overwogen moeten worden om een formaat stembiljet te ontwerpen dat toegankelijker en gebruiksvriendelijker is, door gebruik te maken van logos of kleuren of door een ander formaat te verstrekken waardoor het makkelijker is voor de kiesgerechtigden om hun kandidaat te identificeren en voor stembureaus om het telproces uit te voeren.

Het telproces zoals geobserveerd door de OVSE/ODIHR EAM was over het algemeen genomen transparant en verliep ordelijk. Het telproces heeft drie fases na het openen van de stembus. Het aantal stembiljetten in de stembus wordt vastgesteld; de stembiljetten worden dan gesorteerd per kieslijst en geteld; uiteindelijk wordt het aantal stemmen voor elke kandidaat vastgesteld.

Alle processen-verbaal van de stembureaus van een gemeente worden middels tabellen opgeteld door de hoofdstembureaus en dan ingediend bij het centraal stembureau om het eindresultaat vast te stellen en waarna alle processen-verbaal worden ingediend bij de commissie voor het onderzoek van de geloofsbrieven van de aftredende Kamer. De commissie, die bestaat uit vijf leden van de Kamer (twee van de regerende partijen en drie uit de oppositie, allen vrouwen) beoordeelde de processen-verbaal en stelde de geldigheid van de uitslag vast. De commissie bekijkt de in de processen-verbaal geregistreerde klachten en kan besluiten tot een gedeeltelijke of algehele hertelling of een nieuwe stemming in het geval van serieuze onregelmatigheden. In de praktijk worden de processen-verbaal beoordeeld door ambtenaren die voor het parlement werken, maar zij die een politieke affiliatie hebben of voor de regering werken zijn uitgesloten. Geen enkele gesprekspartner van de OVSE/ODIHR EAM drukte bezorgdheid uit over het werk van de commissie voor het onderzoek van de geloofsbrieven, maar gaven aan dat er een langdurige traditie is om de leden van de aftredende Kamer de verkiezingsuitslag te laten bekrachtigen en de achtergrond van de nieuw verkozen leden van de Kamer te onderzoeken. Tussen 19 en 22 maart hebben zowel de commissie voor het onderzoek van de geloofsbrieven als de Kiesraad afzonderlijk van elkaar de verkiezingsuitslag beoordeeld en op 22 maart werd deze door de aftredende Tweede Kamer bekrachtigd. Nieuw verkozen leden van de Tweede Kamer namen hun zetels in op 23 maart.

XV. AANBEVELINGEN

Deze aanbevelingen, zoals ze door de gehele tekst te vinden zijn, worden gedaan ten einde de uitvoering van verkiezingen in Nederland te verbeteren en om inspanningen om ze volledig in overeenstemming te brengen met OVSE-verplichtingen en andere internationale verplichtingen en normen voor democratische verkiezingen te ondersteunen. Deze aanbevelingen moeten worden

[80] In een reactie op eerdere aanbevelingen van de OVSE/ODIHR heeft BZK eerder voorstellen gedaan om het ontwerp van het stembiljet te wijzigen. Echter werden deze door het parlement verworpen en er zijn geen verdere stappen genomen om de grootte of het formaat te wijzigen. Om het stemmen voor kiesgerechtigden me een visuele beperking te vergemakkelijken is elk stembureau uitgerust met een vergrootglas, hoewel sommige gesprekspartners van de OVSE/ODIHR EAM aangaven dat dit hulpmiddel niet voldoende was.

gelezen in samenhang met de eerdere aanbevelingen van de OVSE/ODIHR die nog geadresseerd moeten worden. De OVSE/ODIHR is bereid om de Nederlandse autoriteiten te assisteren bij het verder verbeteren van het stemproces en om de aanbevelingen in deze en voorgaande rapportages te adresseren.[81]

A. AANBEVELINGEN MET PRIORITEIT

1. Het juridisch kader voor de verkiezingen moet herzien worden om de tekortkomingen, die in deze en voorgaande OVSE/ODIHR rapporten zijn geïdentificeerd, te adresseren. Het kan in overweging genomen worden de bestaande voorschriften op te nemen in de verkiezingswetgeving teneinde voor juridische zekerheid en coherentie te zorgen. Juridische hervorming moet ruim voor de volgende verkiezingen ondernomen worden en er moet sprake zijn van een open raadpleging met inbreng van alle relevante belanghebbenden.

2. Het zou overwogen moeten worden om de noodzaak voor het behouden van het stemmen bij volmacht te herzien, gezien de bestaande alternatieve methoden om een stem uit te brengen en ten einde het stemgeheim en de gelijkheid van de stemming te waarborgen. Alternatieven voor stemmen bij volmacht voor gevangenen moet onderzocht worden, zoals het inrichten van stembureaus in gevangenissen of het verstrekken van mobiele stembussen.

3. De wetgeving op gebied van verkiezingen moet worden geharmoniseerd met de doelen van de CRPD om het volledige stemrecht van personen met verschillende types geestelijke beperkingen te waarborgen, inclusief het recht om assistentie te vragen van een persoon van hun keuze.

4. Adequate tijdslimieten voor beslissingen in verkiezingsgerelateerde klachten moeten voor elk niveau per wet worden vastgesteld om zorg te dragen voor de verwezenlijking van het recht op een effectieve en tijdige oplossing.

5. Het zou moeten worden overwogen om het recht om in beroep te gaan tegen een verkiezingsuitslag bij een bevoegd rechter, die het eindoordeel velt, expliciet op te nemen.

6. Om objectief en neutraal toezicht over de politieke financiering te waarborgen, dient het overwogen te worden om een onafhankelijke toezichthouder aan te stellen.

B. ANDERE AANBEVELINGEN

Organisatie van de Verkiezingen

7. Het zou overwogen kunnen worden om de verkiezingswetgeving aan te passen zodat alle verkiezingsgerelateerde vergadering een openbaar karakter krijgen, om zo de transparantie van de organisatie van de verkiezingen te verbeteren.

8. De Kieswet dient aangepast te worden om duidelijk het kader voor de opleiding van stembureauleden aan te geven, inclusief het verplichte gebruik van een uniforme set materialen over essentiële procedures teneinde de consistentie en de gelijke behandeling van kiesgerechtigden te waarborgen. Voor deze materialen kan gebruik gemaakt worden van de ervaringen die nu al door verschillende gemeenten zijn opgedaan.

9. De richtlijnen moeten worden verduidelijkt om de bestaande rechten van kiesgerechtigden met een fysieke handicap effectief te faciliteren, inclusief het recht om assistentie te vragen van een persoon van hun eigen keus.

---

81 In lid 25 van het OVSE Istanbul Document uit 1999 verbinden OVSE deelnemende Staten zich eraan om "promt de aanbeveling van de ODIHR verkiezingswaarnemingsmissie op te volgen".

10. Het zou overwogen moeten worden om een formaat stembiljet te ontwerpen dat toegankelijker en gebruiksvriendelijker is, door gebruik te maken van logos of kleuren of door een ander formaat te verstrekken waardoor het makkelijker is voor de kiesgerechtigden om hun kandidaat te identificeren en voor stembureaus om het telproces uit te voeren.

Registratie van Kandidaten

11. Het zou alle politieke partijen toegestaan moeten worden om hetzelfde maximum aantal kandidaten te nomineren op hun kandidatenlijst.

12. De deadlines en de middelen van de Kiesraad om de kandidatenlijsten te onderzoeken zouden moeten worden uitgebreid om eventuele onjuistheden en fouten bij de registratie van kandidaten te voorkomen.

13. Voortbouwend op de bestaande goede praktijken van sommige politieke partijen dient overwogen te worden om, in overeenstemming met internationale normen, speciale maatregelen in het juridisch kader op te nemen om vrouwelijke kandidaten te begunstigen. Dit kan een minimum aantal kandidaten van elk geslacht op alle kandidatenlijsten behelzen of een specifieke rangschikking.

Campagnefinanciering

14. Om de transparantie van de bronnen van de campagnefinanciering te verbeteren moet het overwogen worden anonieme giften te verbieden.

15. Om de transparantie van de campagnefinanciering te verbeteren zou het overwogen moeten worden om de grens voor het openbaar maken van giften naar beneden bij te stellen. Bovendien kan de wet herzien worden om de verplichtingen tot het indienen en openbaar maken van een verslaglegging, vergezeld van alle ondersteunende documenten, op te nemen.

Media

16. Het financieringssysteem en het benoemen van leden van het Commissariaat voor de Media kan herzien worden zodat de onafhankelijkheid van de media toezichthouder verder beschermd wordt.

Verkiezingsdag

17. Het zou overwogen moeten worden om stembureaus uit te rusten met voldoende middelen en om de situatie gedurende de hele verkiezingsdag te monitoren om onderbrekingen van het stemproces te voorkomen.

BIJLAGE: OFFICIËLE VERKIEZINGSUITSLAG[82]

Naam partij	Percentage stemmen	Aantal stemmen	Aantal zetels
Volkspartij voor Vrijheid en Democratie	21,3	2.238.351	33
Partij voor de Vrijheid	13,1	1.372.941	20
Christen-Democratisch Appèl	12,4	1.301.796	19
Democraten 66	12,2	1.285.819	19
GroenLinks	9,1	959.600	14
Socialistische Partij	9,1	955.633	14
Partij van de Arbeid	5,7	599.699	9
ChristenUnie	3,4	356.271	5
Partij voor de Dieren	3,2	335.214	5
50 Plus	3,1	327.131	4
Staatkundig Gereformeerde Partij	2,1	218.950	3
DENK	2,1	216.147	3
Forum voor Democratie	1,8	187.162	2
OndernemersPartij	0,1	12.570	0
VoorNederland	0,4	38.209	0
Nieuwe Wegen	0,1	14.362	0
De Burger Beweging	0,0	5.221	0
Vrijzinnige Partij	0,0	2.938	0
GeenPeil	0,0	4.945	0
Piratenpartij	0,3	35.478	0
Artikel 1	0,3	28.700	0
Lokaal in de Kamer	0,1	6.858	0
Niet Stemmers	0,1	6.025	0
JEZUS LEEFT	0,0	3.099	0
Libertarische Partij	0,0	1.492	0
MenS en Spirit / Basisinkomen Partij / V-R, StemNL	0,0	726	0
Vrije Democratische Partij	0,0	177	0

[82] Bron: https://www.kiesraad.nl/actueel/nieuws/2017/03/20/officiele-uitslag-tweede-kamerverkiezing-15-maart-2017

OVER DE OVSE/ODIHR

Het Bureau voor Democratische Instellingen en Mensenrechten (OVSE/ODIHR) is de voornaamste instelling van de OVSE die de deelnemende Staten helpt "om een diep respect voor mensenrechten en fundamentele vrijheden, en de eerbiediging van de rechtsstaat te verzekeren, de beginselen van democratie te bevorderen en (...) democratische instellingen op te bouwen, te versterken en te beschermen, evenals tolerantie in de gehele samenleving te bevorderen" (Document van de top van Helsinki, 1992). Dit wordt de menselijke dimensie van de OVSE genoemd.

De OVSE/ODIHR, gezeteld in Warschau (Polen), werd opgericht als het Bureau voor Vrije Verkiezingen tijdens de top van Parijs in 1990 en begon haar werk in mei 1991. Een jaar later werd de naam van het Bureau veranderd om de wijzigingen te weerspiegelen waarbij mensenrechten en democratisering aan het mandaat werden toegevoegd. Vandaag de dag heeft de organisatie meer dan 130 werknemers.

De OVSE/ODIHR is de voornaamste instantie in Europa op het gebied van **verkiezingswaarneming**. Elk jaar coördineert en organiseert de organisatie de inzet van duizenden waarnemers om te beoordelen of verkiezingen in de OVSE-regio in overeenstemming met de OVSE-verplichtingen, andere internationale standaarden voor democratische verkiezingen en nationale wetgeving verlopen. Haar unieke methodologie geeft een diepgaand inzicht in het verkiezingsproces in zijn geheel. Door middel van doelgerichte projecten assisteert de OVSE/ODIHR de deelnemende Staten bij het verbeteren van hun verkiezingskader.

De **democratisering**sactiviteiten van het Bureau omvatten: de rechtsstaat, juridische ondersteuning, democratisch bestuur, migratie en vrij verkeer, en de gelijkheid behandeling van mannen en vrouwen. De OVSE/ODIHR voert jaarlijks verschillende gerichte hulpprogramma's uit, waarbij ernaar wordt gestreefd democratische structuren te ontwikkelen.

Bovendien assisteert de OVSE/ODIHR de deelnemende Staten bij het vervullen van hun verplichtingen ter bevordering en bescherming van de **mensenrechten** en de fundamentele vrijheden in overeenstemming met de OVSE-verplichtingen van de menselijke dimensie. Dit wordt bereikt door te werken met een verscheidenheid aan partners om samenwerking te bevorderen, capaciteit op te bouwen en deskundigheid ter beschikking te stellen in thematische gebieden, waaronder mensenrechten in de strijd tegen het terrorisme, het verbeteren van de bescherming van de mensenrechten van de slachtoffers van mensenhandel, mensenrechten onderwijs en opleiding, het toezicht op en rapportage over de mensenrechten, en de mensenrechten en veiligheid van vrouwen.

Op het gebied van **tolerantie** en **non-discriminatie** biedt de OVSE/ODIHR ondersteuning aan de deelnemende Staten bij de versterking van hun reactie op misdrijven en incidenten op het gebied van racisme, vreemdelingenhaat, antisemitisme en andere vormen van intolerantie. De activiteiten van de OVSE/ODIHR met betrekking tot tolerantie en non-discriminatie zijn gericht op de volgende gebieden: wetgeving; opleiding over de rechtshandhaving; toezicht op, rapportage over, en opvolging van reacties op haat-gemotiveerde misdrijven en incidenten; alsmede educatieve activiteiten ter bevordering van tolerantie, respect en wederzijds begrip.

De OVSE/ODIHR geeft advies aan de deelnemende Staten over hun beleid ten aanzien van **Roma en Sinti.** Zij bevordert de capaciteitsopbouw en netwerkvorming tussen gemeenschappen van Roma en Sinti, en moedigt de deelname van de vertegenwoordigers van Roma en Sinit aan beleidvormingsorganen aan.

Alle activiteiten van de OVSE/ODIHR worden uitgevoerd in nauwe coördinatie en samenwerking met zowel de deelnemende OVSE-Staten, de OVSE-instellingen en projecten in het veld, als andere internationale organisaties.

Meer informatie kunt u vinden op de ODIHR-website (www.osce.org/odihr).